

СЕМЕН ПІДГАЙНИЙ

(1907—1965)

*Світлій Пам'яті
Учня й Друга.*

Семена Олександровича Підгайного нема вже з нами. 14. листопада 1965 року, на 58 році життя, пішов у засвіти один з тих, кого він сам влучно назвав страшним і гордим словом нашої доби: «НЕДОСТРІЛЯНИ».

Поліг у вільній землі той, що кілька десятиліть — кращих десятиліть його життя пройшли в неволі — чи то в кайданах, чи й без них.

Знемігся у нерівній боротьбі з важкою недугою той, хто довгі роки мужньо ставив чоло ворогам своєї Батьківщини, хто переміг усі страхіння советських в'язниць і концтаборів, кого не здолали навіть зловісні Соловки.

Вільна українська громада втратила в особі Семена Підгайного одного з найкращих своїх діячів — того нащадка запорозьких козаків, який насамперед бачив цілу Україну, а щойно потім рідну Кубань і свою предківську станицю; того советського невільника, який спромігся на волі широко й міцно розправити свої крила, й у своїх творах, зокрема в «Советській інтелігенції на Соловках» і «Недостріляних», в численних статтях, доповідях, промовах, в редактованій ним «Білій книзі про чорні діла Кремля», розповів світові страшну правду про «щасливу страну Советів» — і кинув грізне й неблагане „j'accuse!”

Ці сторінки життя й боротьби Семена Підгайного відомі всім — і друзям, і ворогам.

Але чи багато людей знають про те, що в особі Семена Підгайного українська історична наука втратила велику творчу силу, яка за інших обставин була б справжньою окрасою української історіографії. Бо Покійний Семен Олександрович був істориком з крові й кости, з Божої ласки істориком, і лише жорстока советська хуртовина замела для нього всі шляхи-дороги до наукової діяльності.

Семен Олександрович Підгайний народився 17 квітня 1907 року в заможній козацькій родині Новоминької станиці, на Кубані. І там, у рідній станиці впав на нього перший важкий удар долі. Його батько, Олександр Григорович Підгайний, учасник Кубанських визвольних змагань, був заарештований, разом зі своїм старшим сином Олександром, большевиками в 1922 році й страчений у присутності своїх синів. Ця страшна подія, в умовах советської системи, автоматично закривала для Семена Олександровича всі легальні дороги до нормальної освіти й праці. Йому вдалося лише закінчити середню школу у своїй станиці, а тоді мусів він іти світ за очі, шукаючи собі долі й тої української правди, яку на Кубані приспала чужа й ворожа сила.

Року 1925 Семен Олександрович дістався до Києва, де з документами «незаможника» вступив до Київського Університету, що називався тоді «Ін-

ститутом Народної Освіти». Це була цікава доба в історії української освіти й культури. «Творче єднання національно-культурних інтересів і прагнень... характерне було для української професури, особливо молодой, й студентства 1920-их років. Ми, тодішні професори Київського І.Н.О., були й самі молоді: віком багато з нас чим різнилися від наших студентів, серед яких нерідко були люди значно старші за нас, іноді навіть наші студентські товариші, які з тих чи тих причин мусіли перервати свою освіту. Нас єднала ще більше пошана й любов до науки, палке прагнення наукової істини. А найбільше, глибоко-інтимно, єдали нас спільні національно-культурні, а іноді й політичні інтереси, думки, мрії й прагнення — свідомість і почуття свого національного обов'язку перед Україною й українським народом. Ми ще не мали тоді того «комплексу страху», що був масово прищеплений советською владою у 1930-х роках. Це була найкраща доба в нашому житті — і я ніколи не забуду, з почуттям сердечної радості і вдячності, ті молоді, щасливі й бурхливі роки, коли ми, українська професура й українське студентство Київського Університету — І.Н.О., єдиною академічною родиною, жили, працювали й творили нову українську науку й культуру».¹

Коли я писав ці спогади, передо мною стояв образ молоденького студента, що з далекої Кубані пришов до своєї вічної столиці, Золотоверхого Києва шукати тут науки й української історичної правди. В цій маленькій, слабенькій на вигляд людині, з гострими, проникливими й розумними очима, бідно, але завжди охайно вдягненій, горів великий вогонь людської і громадської правди, який прагнув знайти собі рідну атмосферу й рідну душу. Він шукав її і в лекціях та семінарах українських професорів, і в студентських наукових туртках, і в дружньому колі товаришів. А головне — у студіях над історією України, де я вперше пізнав й одразу оцінив цю незвичайну людину.

Багато-багато студентів — істориків бачив я на своєму, вже майже п'ятдесятьлітньому академічному шляху. Були серед них здібні й дуже здібні, талановиті, а навіть блискучі таланти, люди великої ерудиції й великої посвяти. Але таку любов до науки, насамперед до рідної історії, яку я завжди відчував у Семена Підгайного, мені рідко доводилося зустрічати. Він був глибоко й щиро закоханий в історичній науці, у студіях над рідною минувиною. Тут була його ідея, його віра, його серце й його життя. Для мене було ясно, що в моєму історичному семінарі, де ніколи не бракувало здібних і відданих історії України студентів, з'явилася нова зірка першої величини.

Підгайного цікавила державно-творча діяльність Богдана Хмельницького (це були часи великого впливу Липинського), і він обрав за тему своєї дипломової праці білоруську політику Великого Гетьмана. Над цим питанням він багато працював, зібрав великий джерельний матеріал і приступив до писання майбутньої дисертації, яка по закінченні університету мала відкрити йому шлях до аспірантури й дальшої наукової діяльності.

Тимчасом знову наступала чорна хмара небезпеки. Підгайний був одним з найкращих студентів, до того ще українським студентом, — і партійна влада звернула на нього пильну увагу. Не важко було довідатися про його соціальне походження і долю його родини. Наслідком цього

¹ О. Оглоблін, Спогади про Миколу Зерова й Павла Филипівича. — «Безсмертні. Збірник спогадів про М. Зерова, Павла Филипівича й М. Драй-Хмару». Мюнхен, 1963, стор. 224.

була погромницька стаття в київській газеті «Пролетарська правда», і за пару місяців до закінчення курсу Підгайний був виключений з Інституту. Це була б катастрофа, якби спільними зусиллями української професури й тодішнього керівництва Інституту не пощастило її відвернути. Підгайному було дозволено закінчити Інститут, але шлях до аспірантури в Києві був для нього закритий.

Треба було їхати до Харкова, де Семенові Олександровичу вдалося дістати посаду наукового працівника в Музеї Слобідської України, директором якого було призначено товариша Підгайного по Інституту — К. І. Кушнірчука, також мого учня, здібного історика, дослідника історії будничької промисловости на Україні 16—17 століття. Обидва тимчасово оселилися в приміщенні Музею, де я відвідував їх, коли приїздив до Харкова. Музей, зокрема його фонди, справляв велике враження багатством і різноманітністю своїх матеріалів. Там було чимало історичних, етнографічних і мистецьких речей, важливих для історії й культури старої Слобожанщини; невеличка, але цікава збірка рукописів тощо. Справжнім скарбом Музею була велика мистецька спадщина (картини, малюнки, етюд, ескізи) відомого харківського маляра Сергія І. Васильківського, натхненого співця Козацької України й природи українського Степу. Але найцікавіше, що було на той час у Музеї, це мистецькі твори українського походження, або історично пов'язані з Україною, щойно передані на Україну з музеїв Москви та Ленінграду. Важко було відірватися від двох великих творів: «Запорожців» І. Рєпіна — справжньої поеми вільної волі, і славнозвісного портрета В. Жуковського, пензля К. Брюллова, криваво-вогняний фон якого нагадував про долю великого пророка українського визволення — Т. Шевченка.

Семен Олександрович працював захоплено в Музеї над матеріалами до історії й побуту Слобожанщини, і, мабуть, це визначило його дальший шлях, як музеєзнавця й аспіранта, а згодом наукового співробітника Харківського Науково-Дослідного Інституту матеріальної культури. Але він не залишає й історичних студій, викладаючи історію України в Харківському Інституті Народної Освіти і в Художньому Інституті.

На початку 1930-х років (мабуть, 1931 року) Семен Олександрович навідує ближчі стосунки з Українською Академією Наук у Києві, де стає членом Комісії Соціально-Економічної Історії України й співробітником Археографічної Комісії. Ще раніше він зацікавився історією старого українського промислового робітництва, зокрема на Бахмутських і Торських соляних заводах 17—18 століття, архів яких я знайшов у Харкові в 1920-х роках.²

За дорученням Академії Наук Семен Олександрович досліджує відповідні архівні матеріали не лише в Харкові і Києві, але і в Москві та Ленінграді. Наслідком цієї роботи була велика (понад 500 сторінок машинопису) археографічна збірка матеріалів до історії промисловости й робітництва на Бахмутських, Торських і Співаковських соляних заводах 17—18 століття, з прекрасною вступною монографією, написаною на підставі цих матеріалів. Доповідь на цю тему зробив Підгайний на спільному засіданні обох згаданих вище комісій восени 1932 року, й тоді ухвалено було видати цей капітальний твір. Окрім того, Семен Олександрович написав, на підставі архівних матеріалів, знайдених ним у Москві, цінну студію про ста-

² Див. О. Оглоблин, Архів Бахмутських і Торських Соляних Заводів XVIII ст. — «Архівна Справа», IX—X, Харків, 1929.

новице робітників і умови праці на Почепівській і Шептаківській парусно-полотняних мануфактурах Гетьманщини в першій половині 18 століття. Ця праця була прийнята до друку в IV томі «Українського Археографічного Збірника» ВУАН.

Але не судилося — на велику шкоду для української історичної науки. Знову насунула ворожа хвиля — на цей раз фатальна. Арешт Семена Олександровича в січні 1933 року й погром ВУАН 1933—1934 рр. не дозволили здійснити ці видавничі плани.

З глибоким жалем дивився я перед II світовою війною в бібліотеці Інституту Історії України АН УРСР (де було тоді ціле цвинтариче рукописів неопублікованих наукових праць) на ці твори Семена Олександровича й думав про недолю їх автора — й разом з тим, велику трагедію української історичної науки. Годі було й думати про видання цих дорогоцінних матеріалів — навіть без прізвища автора. Чи помандрували вони з початком війни до Уфи, чи, може, загинули тоді в Києві, — мені не відомо.

Так обірвалася, знищена ворожою Україні рукою, наукова діяльність молодого й талановитого українського історика. А коли прийшла воля, вона не принесла з собою можливості для науково-дослідної праці. Та й сам Семен Олександрович, якого я, по довгій і важкій розлуці, побачив знову — постарілого й змученого фізично, але бадьорого духом — у Києві, в 1943 році, був захоплений іншими справами й планами діяльності для боротьби за ту саму українську правду, якої він шукав ціле своє життя.

В одному з останніх листів до мене Семен Олександрович писав: «При цій нагоді я поринув у спогади... із тьми півзабуття постали образи моєї та й Вашої молодости, великих сподівань, мрій і нездійснених бажань. Я не винен, занадто рано вража дійсність і каторга обернула в порох і дим мої затаєні мрії та позбавила можливості бути тим, ким би я мусів бути. Коли в 1945—46 рр. до мене приходили й казали, щоб я вертався до науки, а інші, щоб пробував стати письменником, — я з глибокою гіркотою тільки посміхався на ті пропозиції. Не вернеться, навіки пропало... Я знав твердо, що вже не повернуся до найдорожчої моєї мрії, тому й поклав вивчити бодай одного сина, але тої таки науки...» (4. III. 1963 р., Торонто).

Жорстока советська доба знівечила, знищила, згубила чимало молодих і здібних українських істориків. Вони й їхні неопубліковані твори здебільшого загинули — без сліду. Треба дуже радіти, що мій старий учень і друг, Семен Олександрович Підгайний, залишив по собі вихованого ним у душі київської історичної традиції сина, Олега Підгайного, молодого й талановитого історика, професора історії в канадському університеті, автора цінної монографії про постання нової Української Держави в 1917 році.³ І, сповнений пошани, любови й вдячності до його незабутнього Батька, від щирого серця кажу Олегові Семеновичу:

«На щасливу наукову путь!»

Олександр Оглоблин

³ O. S. Pidhainy, *The Formation of the Ukrainian Republic*; Toronto-New York, 1966. Pp. 685.